

УДК 340.12/316.334.56:114]

О.С. МЕЛЬНИЧУК, канд. юрид. наук,
доц., Національний університет «Одеська юри-
дична академія»

КОНЦЕПЦІЯ ЦЕНТР- ПЕРИФЕРІЙНИХ ВІДНОСИН МІСТА ТА ДЕРЖАВИ

Ключові слова: центр та периферія, центр-периферійний простір, місто, форма державного устрою, моноцентрична держава, поліцентрична держава

Простір як одна з підстав ідентифікації людини у співвідношенні з місцем народження, розвитку й подальшою її індивідуалізацією, як базове поняття, відкриває нові грані статичних та динамічних характеристик сучасної держави. Сучасні інтеграційні процеси на тлі збільшення кількості держав внаслідок загострення питань територіально-етнічної ідентичності, економічної усталеності, призводять до необхідності осмислення просторової проблематики.

Одним з перспективних та актуальних напрямків у загальнотеоретичній юриспруденції є вивчення правового та державного простору, яке використовує методологію, засновану на розгляді предмета крізь призму відносин «центр-периферія». Методологічна цінність цього підходу в тому, що він базується на фундаментальному принципі – дослідженні суспільних відносин через виявлення соціальної нерівності, та представляє відносини «центр - периферія» як форму просторової нерівності.

Відомі соціологічні концепції взаємодії центру і периферії І. Валлерстайна, Дж. Фрідмана, Е. Шилза, Ш. Ейзенштадта та ін., і політологічні дослідження таких авторів, як І.Б. Гоптарьова, В.М. Лісовський, Р.Ф. Туровський та ін., дають підстави для їх подальшого застосування при вивченні теорії правового та державного простору в контексті загальнотеоретичної юриспруденції.

Звертаючись до розробок відомого соціолога Е. Шилза, слід зазначити, що його основна ідея полягає в безумовному впливі центру

на периферію, сильному або слабкому «просяканні» центральними установками периферійних зон. Виділяються різні типи відносин між центром та периферією, при яких існує більша або менша дистанція між ними. У моделі, де центр панує над периферією, суспільство стає більш інтегрованим від центру до периферії. При цьому центр може далеко відстояти від периферії. Другий тип також характеризується великою відстанню між центром та периферією, але сфера дії переконань на периферію лежить за межами радіусу дії центру, периферія надана самій собі (бюрократично-імперські суспільства). Третім типом є проміжна модель, яка характеризується великою дистанцією між центром та периферією, заповненою сходами рівнів влади, кожен з яких певною мірою самостійний, але визнає чільну роль великого центру (феодальні та федеральні системи). І останнім є тип суспільств, в яких центр і периферія не віддалені один від одного (традиційні африканські суспільства, давньогрецькі поліси) [1, с.570–571].

Цікавим видається висновок Е. Шилза про зростання національних настроїв на основі переконаності в тому, що суспільство має складатися з тих, хто поділяє загальний досвід тривалого проживання на одній території. До цього твердження вчений приходить, пояснюючи його неможливістю зближення центру і периферії та замиканням навколо центру основних установок суспільства. «Якби англійці або голландці міцно влаштувалися в Індії або Індонезії, як це робили в минулому завойовники, замість того, щоб служити в якості тимчасових агентів, що представляють далекі й територіально відірвані райони земної кулі, націоналістичні рухи не набули б такого широкого розмаху» [1, с.574]. З цього прикладу помітно, що мова йде виключно про односторонні відносини центру та периферії, де центр в будь-якому випадку замикається, встановлюючи свої межі і захищаючи свою цілісність. Ця ідея у ще більш концентрованому вигляді присутня в відомому есе Е. Шилза «Центр та периферія» 1961 р. [2]. До речі, концепція взаємодії центру та периферії, як і

багато інших концепцій соціального простору лише сьогодні починають використовуватися у правовій науці.

Не заперечуючи те, що центр в будь-якому суспільстві, колективі або державі відіграє чільну роль, слід зауважити, що його слабкість або сила може залежати від двостороннього впливу центру та периферії. А виникнення етнічних або місцевих субцентрів може вести не тільки до слабкості основного центру, а й до його нестійкості та втрати свого центрального значення.

У зв'язку з цим, слід відзначити наукові праці Ш. Ейзенштадта, який, вивчаючи особливості та порівнюючи різноманітні цивілізації, виділяє специфічні культурні орієнтації та особливості європейської цивілізації: наявність багатьох центрів; високий ступінь взаємопроникнення центрів та периферії; автономність груп та прошарків, як по відношенню один до одного, так і щодо доступу до центрів суспільства; автономність правової системи по відношенню до політичної і релігійної; високий ступінь автономності міст, що ставали центрами соціального творення, формування інституційних структур та культурної ідентичності. Серед найбільш важливих видів діяльності центру (або центрів) в історії цивілізації він підкреслює: накопичення і розподіл додаткового продукту в економіці, законодавство і кодифікація законів, а також висунення найважливіших символів ідентичності для спільноти та культурного порядку. Сукупність цих процесів, вказує учений, зазвичай ототожнюють з виникненням держави [3, с.100, 198].

Таким чином, існування цивілізації безпосередньо пов'язане з виникненням центрів (а як наслідок і периферії), відокремленої правової системи, що базуються на економічній підоснові та під знаком суспільної та культурної ідентичності. І якщо наявність цих рис веде до утвердження держави, а особливими численними центрами виступають міста, то тут очевидний чіткий зв'язок міста та держави. Місто може розглядатися як первинний центр і основа виникнення держави (античні

поліси), а з розвитком і збільшенням державного простору, міста можуть виступати як центри багаторівневої системи: місто-столиця; місто-культурний центр; місто-порт; місто-регіональний центр і т.д. Між тим, проблематика центр-периферійних відносин може бути виявлена на різних рівнях: метрополія-колонія, центр-національні утворення (Європейський Союз-держави-члени), місто-держава, центр-регіони, центр-провінція (місто-село). На кожному з рівнів одне і те ж поняття може нести як функціональне навантаження центру, так і периферії. Крім того, центр одного з представлених рівнів може також бути центром іншого рівня. Яскравим представляється приклад, наведений у цьому зв'язку Е. Шилзом, який справедливо зазначає, що «Париж протягом кількох століть був культурним та мистецьким центром не тільки Франції, але й значної частини Європи, а також Африки, що говорить французькою мовою» [1, с.569]. Отже, рівень місто-держава зовсім інакше може бути сприйнятий на рівні метрополії (в особі її центру-міста) - колонії або центру (міста Парижа) та Європи.

Згідно концепції світових систем І. Валлерстайна, яка привносить додатковий елемент в дихотомію «центр-периферія», економічний розвиток кожної країни здійснюється в рамках всієї системи світової економіки, що розвивається за універсальними законами, причому відмінність між «периферією» та «центром» дотримується протягом всього історичного процесу, хоча конкретний зміст понять «периферія» і «центр» постійно змінюється. І. Валлерстайн виділяє три фундаментальні типи держав-учасниць сучасної світ-економіки: 1) «ядерні» держави, що володіють сильною та ефективною політичною організацією, що займають пануючу позицію та отримують максимально можливу вигоду з існуючого поділу праці, 2) «периферійні» держави, що становлять в основному сировинну базу світ-економіки; 3) «напівпериферійні» країни, що займають проміжне положення за ступенем політичної автономії всередині світ-системи [4].

Застосовуючи кальку такої триланкової моделі на іншому рівні центр-периферійних відносин, заслуговує на увагу концепція Дж. Фрідмана, відповідно до якої нерівномірність соціального, політичного, правового розвитку і процес просторової поляризації неминує призводити до зростання диспропорції в регіональній структурі держави. Периферія вже є неоднорідне утворення, що включає в себе периферію «внутрішню», безпосередньо пов'язану з центром, і «зовнішню», на яку центр не має практично ніякого впливу [5, с.85]. У державі можуть існувати міста-центри, визнані такими в політичному, економічному, культурному контексті та у наслідок слабшання одного центру, посилюються інші або статус центру може набути «зовнішньо»-периферійне місто, яке стрімко розвивається та вже не вимагає підтримки первинного центру.

Якщо безпосередньо звернутися до теорії держави, то в більшості випадків методологія центр-периферійних відносин застосовується при вивченні федерацій та федералізму в поєднанні з регіоналізмом [6, 7]. Однак не менш важливим є застосування даного підходу до взаємодії центральних та периферійних зон в унітарній державі.

На думку політологів, сучасною тенденцією світового розвитку є децентралізація держави, яка виявляється в експансії федералізму як особливої моделі децентралізованої держави. Наголошується, що після Другої світової війни були утворені не менше половини всіх федеративних держав, знову конституйовані як федерації Німеччина та Австрія. Також відбувається глибока регіоналізація раніше унітарних держав, які вже з натяжкою можуть бути визнані такими (наприклад, Іспанія, яка розділена на автономні територіальні утворення, але із закріпленням у конституції заборони на формування їх федерації) [6, с.54-55].

Певною мірою можна погодитися з критикою сучасної теорії держави в тій частині, що державний досвід набагато різноманітніше й цікавіше та у багатьох випадках не вкладається в унітарно-федеративну схему. В. В. Іванов

стверджує, що таким прикладом є не тільки Іспанія або Італія як унітарні держави з ознаками федерації, а й Китай. Існування таких китайських міст-центрів як Сянган (Гонконг) і Аоминь (Макао), в минулому володінь Сполученого Королівства та Португалії, стали особливими адміністративними районами, де застосовується принцип «одна країна – дві системи». З цього принципу випливає практично повна самостійність цих міст у всіх питаннях, що наближає їх за статусом до суб'єкта федерації, ніж автономії у складі унітарної держави. З іншого боку територіальні утворення, що входять до складу федеративних держав, можуть не мати статусу їх суб'єктів. В Індії існує сім союзних територій, серед яких національна столична територія Делі та Пудучеррі відносяться до автономних утворень. Стверджується, що унітарно-федеративна схема є у своєму роді «прокрустове ложе» і введення окремої регіоналістичної форми державного устрою оздоровило б ситуацію, або частковим виходом стало б виділення централізованих та децентралізованих субформ унітарного та федеративного устрою [8, с.299–310].

З політологічної точки зору регіоналізм розглядається з двох сторін. По-перше, як сукупність соціокультурних і політичних рухів, які виступають проти централістичних тенденцій в багатьох сферах життєдіяльності гетерогенного суспільства, по-друге, як відповідна система поглядів, близька за своєю метою до сепаратизму [7, с.98]. Не звертаючись до докладного вивчення сепаратизму як крайнього ступеня регіоналізму (хоча ця ідея може бути представлена й інакше «менше етатизму – менше сепаратизму» [6, с.58]), слід погодитися з тим, що регіоналізм, перш за все – це регіональна політика в державі з будь-якою формою державного устрою. «Регіоналізм і регіональна політика більш пов'язані з технологіями, змістом державної управлінської діяльності» [9, с.57].

Таким чином, погоджуючись з думкою щодо співвідношення федералізму та регіоналізму, не слід в цьому контексті обійти ува-

гою унітаризм. Так як унітаризм, як і федералізм, являють собою лише політико-правовий засіб фіксації *status quo*, в якому немає рішення основної проблеми – міжрегіональної асиметрії; є лише її позначення та декларування відомих політичних принципів, відповідно до яких вона буде вирішуватися. Предметною сферою регіональної політики є правовий і соціальний розвиток регіонів. Федеративна і унітарна політика має відношення до владної організації держави: вона покликана забезпечувати просторове структурування держави та оптимізувати територіальне розосередження функцій державної влади. Основні цілі федеративної та унітарної політики – єдність та цілісність неоднорідної структури держави, що досягаються за допомогою використання особливих конституційно-правових засобів [9, с.65]. При цьому виділення регіональної форми державного устрою лише привнесе те, що грань між федералізмом та унітаризмом буде остаточно стерта, тому що і в унітарній і в федеративній державах може бути присутньою, й присутня, регіональна політика.

Можна помітити, що розглянуті концепції регіоналізму і федералізму будуються на вузькому розумінні центр-периферійних відносин, коли під центром мається на увазі центральна державна влада, а все інше мислиться як периферія. Таким чином, федералізм і унітаризм у співвідношенні з регіоналізмом в такому розрізі – це моноцентрична (моністична) ідея, пов'язана з існуванням сильної державної влади в центрі, а при поглибленому використанні ідеї взаємовідносин центру і периферії, які впливають один на одного, можна дійти до висновку про наявність декількох центрів в державі, тобто існування поліцентричних держав.

Що стосується ідеї щодо централізованих та децентралізованих субформ унітарної та федеративної форми державного устрою, то, тільки підтверджуючи сумніви її автора, В.В. Іванова, слід звернути увагу на інший варіант типології форм державного устрою, заснований на методології співвідношення

центру і периферії. Існування в різних державах одного або декількох центрів вже підтверджується вищеописаною ідеєю – «централізовані і децентралізовані субформи», однак з іншого боку, ця ідея обмежується типом організації адміністративно-територіального устрою і ступенем самостійності по відношенню до центральної влади. Застосування ж до класифікації форм державного устрою центр-периферійних відносин у державі нашою думкою про існування в різних державах одного або декількох центрів, які зосереджені в містах не стільки в сенсі їх адміністративно-територіальної чи політичної значущості, скільки в сенсі реальної концентрації влади та різноманітних ресурсів в правовому і державному просторі.

Знаковим у цьому сенсі є те, що в багатьох державах такі центри як міста-столиці виділені в окремі територіальні утворення (Аргентина, Бразилія, Мексика, Нігерія, США, Малайзія). А в деяких державах є кілька таких центрів, виділених за різними підставами: політичними, економічними, географічними, культурними і т.д. Наприклад, в Малайзії такими центрами є стара і нова столиці Куала-Лумпур і Путаджайя, а також офшорний фінансовий центр Лабуан, в Бразилії також стара і нова столиці-центри – Ріо-де-Жанейро і Бразилія, в США – Вашингтон і Нью-Йорк, в Росії – Москва і Санкт-Петербург, в Казахстані – Астана і Алма-Ата і т.д.

На іншому рівні центр-периферійного співвідношення міст в державі знаходиться зв'язка «центр-регіони», де і в моноцентричній державі на регіональному рівні можуть бути присутні сильні центри регіонів. Україна як моноцентрична держава з сильним центром (місто Київ), характеризується багаторівневим втіленням взаємодії центру і периферії. В.М. Лісовський, досліджуючи центр-периферійні відносини в територіально-політичній системі держави з позицій просторової ідентифікації, в Україні виділяє три впливові «регіональні групи (клани)»: київську, дніпропетровську та донецьку, а також регіони другого ряду: одеський, харківський і кримський. На його дум-

ку, статус цих регіонів утвердився, спираючись на регіональні фінансові та промислові ресурси, що посилює лобювання інтересів підприємницьких груп регіонів та представництво їх у владі. Нижче рівнем знаходяться регіони, центровані навколо міст з більш низьким інвестиційним потенціалом, що демонструють зростання промисловості й сільськогосподарства (Вінниця, Івано-Франківськ, Тернопіль, Чернівці й т.д.) і такі, які більшою мірою не можуть обійтися без допомоги центру (Суми, Херсон, Житомир, Чернігів, Кіровоград) [10, с.14–15].

Рівень проблематики співвідношення центру і периферії набуває більш локальний сенс, коли розмежовується місто та не-місто, при цьому місто розглядається як центр, а не-місто – як периферія. У зв'язку з цим цікавою видається позиція про те, що периферія – це єдине суспільства, місто – його ціле; місто по відношенню до суспільства несе функції сущого, периферія – функції буття. Якщо місту, як формі організації суспільства, притаманні цілісність, ієрархічна системність, сутність і внутрішня спрямованість правової активності, то характеристики периферії, як форми організації суспільства, прямо протилежні. І багато особливостей культури міських і сільських жителів – ні що інше, як вираження цих характеристик. Для проблеми центр-периферійних відносин важливу роль відіграє постулат «чим слабше розчленованість єдиного на частини, тим менше ступінь цілісності» [11]. Відповідно центр тим сильніше, чим сильніше периферія. Центр передбачає периферію, і навпаки.

Слід підкреслити, що місто виступає не тільки як територіальна одиниця з певним правовим статусом, але й як специфічний правовий простір з особливим характером відношення до права. У сучасній соціології місто розглядається як принципово новий тип організації суспільства, специфічна цілісність, яка виробляє нові смисли. Ця теза розшифровується через розгляд «граничного випадку» міста, міста «*rag excellence*» – столицю імперії, яка початково створювалася

як матеріалізація соціально-правового міфу і являла собою «згусток смислів, норм, правил та інтерпретацій» [12].

Ще однією важливою складовою центр-периферійних відносин міста і держави є взаємодія мегаполісу і держави. Нью-Йорк і Токіо – центри глобальної координації і контролю. Токіо пов'язаний відносинами з токійським урядом, регіоном Канто, японською унітарною державою та Східно-Азійським регіоном, що характеризується особливим розподілом праці та конфуціанською спадщиною. Місто Нью-Йорк пов'язаний зовсім з іншим політико-правовим і культурним рядом – штат Нью-Йорк, Північно-Східні Сполучені Штати, американська федералістська владна держава та Західно-Атлантичний регіон. Проте в токійській конфігурації держава відіграла більш активну роль, ніж в нью-йоркській. Масова деіндустріалізація і класова поляризація на основі приватного виробництва проявила себе в Нью-Йорку, а не в Токіо, де є сильними державні інституційні та політичні механізми контролю цього глобального центру [13, с.43]. У цьому розрізі міста як центри є осередком і національної правової системи, і регіональної, і специфіки їх місця розташування, але в той же час йдуть своїм власним шляхом.

Дослідження міста не тільки дозволяють дати адекватний опис багатьом сучасним державно-правовим процесам і явищам, концентрують увагу на найрізноманітнішому, гетерогенному середовищі, де співіснують різні етнічні, релігійні, статусні, субкультурні групи, але й дозволяють описати процеси і явища, характерні для сучасного суспільства в цілому. Це підкреслює актуальність питань, пов'язаних з поняттям правового простору, правового виміру існування міста як особливого центру.

За допомогою права відбувається оформлення пріоритету міста як центру над периферією, у зв'язку з чим можна говорити про місто світового масштабу (світові центри), державного (республіканського) значення, міста обласного значення, відкриті (типові) і

закриті (нетипові) міста, вільні міста (так звані «порто-франко») і т.д. Правова типізація міст – це свідчення особливого їх значення для відносин центру і периферії в сучасній державі. Крім того, міське право дає уявлення про місто як про самостійну правову структуру, коли місто як цілісність володіє можливістю вступу у відносини, в тому числі і правові, з іншими містами, соціальними спільнотами, взаємодіючи з периферією.

Таким чином, центр-периферійні відносини можуть розглядатися як компонент міського правового простору на різних рівнях його існування (починаючи від рівня центру-мегаполісу світового масштабу і закінчуючи центром-містом периферійного значення) і як методологічне підґрунтя дослідження взаємовідносин міста та держави, що неминуче веде до виявлення проблемних питань у теорії форми державного устрою.

Визначення форми державного устрою як його внутрішньої територіальної організації влади, у зв'язку зі складністю чіткого віднесення кожної держави виключно до унітарного або федеративного, призводить до багатошарового розгалуження форми державного устрою на підвиди (централізовані і децентралізовані унітарні держави; територіальні, національні і змішані федерації; симетричні і асиметричні федерації; квазіфедерації – які наближаються до унітарної форми державного устрою, федерації *de facto* – регіональні держави і т.д. [14, с.377–379]) та потребує уточнення.

У зв'язку з використанням іншої підстави – центр-периферійного співвідношення міст як центрів і держави, теоретичний концепт форми державного устрою може бути доповнений поняттями моноцентричної і поліцентричної форми устрою держави. Отже, форма державного устрою може визначатися як порядок владних (центр-периферійних) взаємовідносин між державою та її містами-центрами. Відповідно, моноцентрична держава – форма державного устрою, де існує один яскраво виражений місто-центр, з можливою ієрархією міст-центрів нижчого значення (Франція, Україна, Сінгапур і т.д.); а поліцен-

трична держава – форма державного устрою, де існує два та більше міст-центрів рівних за своїм значенням (Іспанія, Італія, Росія, Німеччина і т.д.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шилз Э. Центр и периферия / Эдвард Шилз // Общая социология. Хрестоматия / сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; пер. В. Г. Кузьминов ; под общ. ред. Н. И. Лапина. – М. : Высш. шк., 2006. – С. 568–578.
2. Shils E. «Centre and periphery», in The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi / Edward Shils. – Routledge & Kegan Paul, 1961. – P. 117–130.
3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзештадт ; пер. с англ. А. В. Гордона ; под ред. Б. С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под ред. В. И. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
5. Фридман Дж. Центр и периферия в социологических исследованиях: методологические подходы / Дж Фридман // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1. – С. 85–90.
6. Туровский Р. Баланс отношений «центр-регионы» как основа территориально-государственного строительства / Р. Туровский // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 12. – С. 54–65.
7. Гоптарева И. Б. Федеральная государственность и проблема регионализации: политико-правовой аспект / И. Б. Гоптарева // Право и политика. – 2005. – № 9. – С. 97–106.
8. Иванов В. Нормативный конституционно-правовой договор: теория и практика. К критике современной теории государства / Виталий Иванов. – М. : Территория будущего, 2008. – 352 с.
9. Ким Ю. В. Федерализм, регионализм, и региональная политика: вопросы методологии / Ю. В. Ким // Российский юридический журнал. – 2008. – № 6. – С. 56–66.

10. Лісовський В. М. Центр-периферійні відносини в територіально-політичній системі держави з позицій просторової ідентифікації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Лісовський В. М. – Миколаїв, 2007. – 21 с.
11. Шипилов А. В. Иное города / А. В. Шипилов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/088/996/1219/shipilov2.pdf>.
12. Шипилов А. В. О смысле города и городе-смысле / А. Шипилов // Человек. – 2006. – № 1. – С. 23-30.
13. Хилл Р. Ч. Города и вложенные иерархии / Ричард Чайлд Хилл // Международный журнал социальных наук. – 2005. – № 51. – С. 39–53.
14. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.

Мельничук О. С. Концепція центр-периферійних відносин міста та держави / О. С. Мельничук // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 449–455 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12mocsmd.pdf>

Аналізуються методологічні засади використання концепції центр-периферійних відносин на різноманітних рівнях правового простору у контексті сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. Продемонстрована можливість розгляду міста як центру та як єдиної ланки центру та периферії, держави та її регіональних центрів. Пропонується розширити загальнотеоретичне розуміння категорії форми державного устрою, та на основі концепції центр-периферійного співвідношення міста та держави виділяти моноцентричні та поліцентричні держави.

***

Мельничук О.С. Концепция центр-периферийных отношений города и государства

Анализируются методологические основы использования концепции центр-периферийных отношений на различных уровнях правового пространства в контексте современной общетеоретической юриспруденции. Продемонстрирована возможность рассмотрения города как центра и как звена, связующего центр и периферию, государство и его региональные центры. Предлагается расширить общетеоретическое понимание категории формы государственного устройства, и на основе концепции центр-периферийного соотношения города и государства выделять моноцентричные и полицентричные государства.

***

Melnychuk O.S. City and State: Center-Periphery Relations Concept

The article deals with methodological grounds of using the concept of center-periphery relations analysis at the different levels of legal space in the modern legal philosophy. The possibility of considering the city as a center and as a link connecting the center and periphery, the state and its regional centers is demonstrated. It is proposed to extend general theoretical understanding of the form of government category. Based on the concept of center-periphery relations between city and state it is proposed to distinguish the monocentric and polycentric states.